

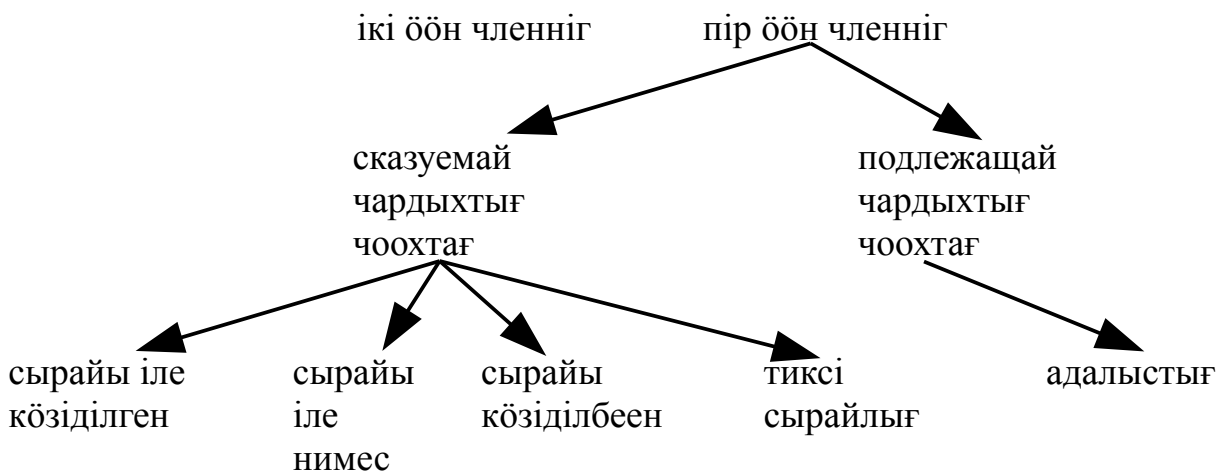
Пір өөн членниг чоохтағлар

1. Чоохтағлар пір алай ікі өөн членниг полчалар. Грамматика өөні подлежащайнаң алай сказуемайнаң на пілдірілген чоохтағлар **пір өөн членниг чоохтағлар** тіп адалчалар.

2. Пасхалалчалар **сказуемайлығ** паза **подлежащайлығ** пір өөн членниг олаңай чоохтағлар. Сказуемайлығ чоохтағларда өөн член иділістің хайдағ-да формазынаң пілдірілче алай иділістің формазы пасха чоох чардыхтарынаң хада киректелче: *Ағас төстерінең хуруг салаалар теер килерге кирек. (И. Топоев).*

Подлежащайлығ чоохтағда, өөн член полып, адалыстар алай предмет тузалығ пасха даа чоох чардыхтары турчалар. Олар нименің-де пар полчатханын таныхтапчалар: *Күлепиннің азырап алған хызы. (В. Шулбаева); Ибіре, тізең, суғ ла. (В. Шулбаева) Кізі иткен чол. (С. Чарков) Мына илбек чазы. (Н. Туников)*

Олаңай чоохтағлар

Сырайы іле көзіділген чоохтағлар

1. **Сырайы іле көзіділген чоохтағларда** действиені иртірчеткен сырай алынча сөснең пілдірілбинче. Сказуемай 1-ғы алай 2-чі сырайда турчатхан иділістернең пілдірілче: *Хынчам синің тағларыңа. (В. Майнашев) Көрчезің ырах тағларзар. (Я. Тисперекоев) Чахсы идіңер. (М. Чебодаев) Синнеңер чоохтап пирим ме? (В. Шулбаева)*

2. Сырайы іле көзіділген чоохтағларны ікі өөн членниг чоохтаға айландырыбызарға уғаа оой. Андар 1-ғы алай 2-чі сырай местоимениелерін турғызыбызарға чарир. Олох туста ікі өөн членниг олаңай чоохтағларның сырай местоимениелерін алыбысса, олар ідөк сырайы іле көзіділген чоохтаға айлан парчалар:

*Син мині тура хыринда сағы. Син тоғысха анар саларзың. —
Мині тура хыринда сағы. Анар саларзың тоғысха.*

3. Чоохтанчатхан кизи көбизин бир өөн членниг чоохтағларнаң тузаланча. Мындағ чоохтағлар поэзияда, iki кизиниң алай бир кизиниң чооғында көп киректелчелер.

Сырайы іле нимес чоохтағлар

1. **Сырайы іле нимес чоохтағларда** действиени иртірчеткен кизи кем полчатханы пилдістіг нимес: *Турада сууласчалар. Мындағ нимее ибде хайхирлар. (С. Карачаков)* Мындағ чоохтағларда өөн хайығ действиее айландырылча, аннаңар сырайны көни таныхтиры киректелбинче.

2. Сырайы іле нимес чоохтағларда сказуемайда глагол көп санда, 3-чи сырайда турча: *Хайзы көглеримни мөңис тинчелер. (Г. Казачинова)* Ниме пасчалар пистің газеталарда? *(И. Топоев); Стол кистінде көп чоохтаспааннар. (К. Нербышев).*

3. Действиени иртірчеткен сырай көзидилбинчеткени аймах-пасха нимелернең палғалыстығ:

1) действиени кизи пилбинчеткен сырай иртірчеткеннен: *Олох ла магаа сыйлирзар арығларымның силиин (В. Майнашев);*

2) действиени илееде кизи иртірче, че оларның саны пилдістіг нимес полчатханнаң: *Ниме пасчалар пистің газеталарда? (И. Топоев);*

3) действиени иртірчеткен кизилер (кизи) прайзына чоох хоостыра пилдістіглер, аннаңар оларны адирға кирек чоғыл: *Стол кистінде көп чоохтаспааннар (К. Нербышев).*

Сырайы көзидилбеен чоохтағлар

1. **Сырайы көзидилбеен (сырайы чох) чоохтағлар** сырайнаң теелістіг нимес пос алынча действиени таныхтапчалар. Мындағ чоохтағларда подлежащай киректелбинче, сказуемай действиени иртірчеткен сырайны көзитпинче.

2. Сказуемай пилдірилче:

а) пилдіристернең (sifatiyle): Олғаннарға мында истіг. *Пуўн соох; Тасхар изіг;*

б) иділістің іле нимес формазынаң + кирек, чарир, чарабас, килис сөстер: *Хайдағ даа чарадыг көбізи кизилерниң алай прай чоның кирексинизине нандырарға кирек (ХЧ); Киртинистіг чарадыг үчүн улуг тогыс иртірерге килисче (ХЧ) Сидик тусха ла сылтанарға чарабас (ХЧ);*

в) бир санда, 3-чи сырайда, страдательнай залогта турчатхан иділістернең: *Пу чоохта олғаннарның чуртазынаңар иптіг пазылча (А. Султреков) Олег Токояковтың ырларында хыныстаңар көп чоохталча (ХЧ);*

г) аймах-пасха физической паза чир-чайаанда полчатхан алызығларны таныхтапчатхан сырайча хубулчатхан иділістернең: *Тасхар пораннабысхан. Иирзер сөрөннебіскен. Ол күн ирте соохталыбысхан полган (Г. Топанов); Пуўл часхызын ирте көгерібіскен. Ибіре агарыбысхан;*

д) сурығлығ сөстер паза ирткен туста турчатхан иділістерниң 1-ғы сырай

формазынан -чаң: *Хайди амды чуртачаң? Нога неер килбечең? Тогысты хайди тоозып алчаң за?* (В. Шулбаева); *Хайдар парчаң, хайдар килчең* (И.Топоев).

Сырайы тиксі көзіділген чоохтағлар

1. Сырайы тиксі көзіділген чоохтағларның сказуемайлары көп кізее теелчеткен действиені көзітче.

2. Сырайы тиксі көзіділген чоохтағларның сказуемайы пілдірілче иділістің:

1) изъявительнай наклонениенің полар тус, пір сан, 2-чі сырай формазынан (haber kirin gelecek zaman, teklik, 2-ci kişi biçimiyle): *Сагысты садып ал полбассың.* (Сөспек) *Алыг төреенни хыйга ит полбассың... айна!* (М. Кильчичаков);

2) күстечен наклонениенің пір сан, 2-чі сырай форзынан (emir kirin teklik, 2-ci kişi biçimiyle): *Тайгада махтанма. Тимірні ізиге тапта. Кізі хыйалына күлбе. Пирген сөзіңні ник тут. Чонның үчүн чобал чөр.* (Сөспектер);

3) изъявительнай наклонениенің -чаң ирткен тузының пір сан, 3-чі сырай формазынан (haber kirin -чаң geçmiş zamanın teklik, 3-ci kişi biçimiyle): *Кибірні киспечең, килегейге күлбечең. Сыдамахха кирек күсті тарынысха хоратпачаң.* (Сөспек);

4) изъявительнай наклонениенің полчатхан тузының көп сан, 3-чі сырай формазынан (haber kirin şimdiki zamanın çokluk, 3-ci kişi biçimiyle): *Ынаг сөске ынагнаңох нандырчалар.* (Н. Тиников); *Хыйганы чоогынаң сизінчелер.* (Сөспек); *Чайгызын хатхырчалар, хысхызын сыхтапчалар* (Сөспек).

Пу формада турчатхан иділістер сырайы тиксі көзіділген чоохтағларда төреміл полчатхан действиелерні таныхтапчалар.

3. Сырайы тиксі көзіділген чоохтағлар тузаларынаң үгредігліг полчалар. Олар көбізін сөспектерде киректелчелер.

Адалыстығ чоохтағлар

1. Адалыстығ чоохтағларның иң өөн функциялары: ниме-нооны адиры паза нименің пар полчатханын таныхтиры.

Адалыстығ чоохтағлар тараңхай паза тараңхай нимес полчалар: *Иир.* — *Орай иир. Книга.* — *Пу книга.*

2. Адалыстығ чоохтағның өөн члені пілдірілче:

1) адалыснаң, предмет тузалығ пасха даа чоох чардыхтарынан (adlar ile, nesne anlamlı başka da sözcük türüyle): *Көрімге мөңіс аал.* (К. Нербышев); *Пістің тамагыбыс.* (К. Нербышев); *Кистінде хылыс!* (К.Топанов); *Ап-арыз кии.* (В. Кобяков);

2) пілдіріснен (sıfat ile): *Турада сын-сым* (К. Нербышев); *Тасхар чапчарых* (Г. Топанов);

3) причастиелернен (sıfat fiil ile): *Чонның парчатханы!* *Пабамның хынганы;*

4) сөс пірігістерінең (söz öbekleriyle): *Пастагы петухтар тузы.* (К. Нербышев) *Мында Хакас Республиканың өөркі Чөп президиумы.* (ХЧ).

3. Адалыстың чоохтағлар алынча паза соон сүрістіре чізіліс парған полчалар: *Кізее паарсах чон* (Н.Тиников); *Чыылыга киліскек тус* (Н.Доможаков) — алынча; *Тастыхти орам. Ікі саринаң тал сиденнер. Тыплама харасхы. Наумыр.* (В. Шулбаева); *Тасхар күскү хараа. Хан-харасхы.* (В. Кобяков) — чізіліс парған адалыстың чоохтағлар. Соон сүрістіре парчатхан адалыстың чоохтағлар өнінде прозада хоости чоохтирға, драмада, тізең, авторның ремаркаларында киректелчелер.

4. Тузалары хоостыра адалыстың чоохтағлар мындағ көрімнерге чарылчалар:

1) ниме-нооны олаңай ла адапчатхан, аның пар полчатханын таныхтапчатхан: *Хыныг инейегес* (В.Шулбаева); *Үні, табызы үзілбес устағчы.* (К.Нербышев);

2) ниме-нооны паалапчатхан: *Хайдаг күн!* (В. Шулбаева); *Чалахай тоғазыг* (Н. Тиников); *Эне хайдагдыр сарын!* (Н. Доможаков);

3) ниме-нооны көзітчеткен: *Мына Уйбат чазызы* (Н.Доможаков); *Анда минің көөлен чөрген хызым.* (С.Чарков); *Пу Күлепиннің азырап алған хызы* (В. Шулбаева);

4) книга, журнал, газета, хоос, паза даа пасха нимелер аттарын адапчатхан: *«Ыраххы аал»*; *«Сарналбаан сарын»*; *«Сойан-Алтай тюркология институтыныу чыындызы»*; *«Ах тасхыл»*; *«Хакас чирі»*, *«Наа чол»*.

Идер тоғыстар

1. Хығырыңар. Сырайы іле көзіділген чоохтағларны сығара пазыңар. Анзын піс хайди сизінчебіс, чоохтаңар. Иділіснең пілдірілген сказамайның сырайын, санын паза наклонениезін көзідіңер.

Хачан-да хузух ағастары аалдаң ырах нимес полғаннар. Анаң хайдаң-да килген леспромхоз оларны үр ниместің не аразына прай хыр тастабысхан. Амды хузухха илееде парарға килісче.

Иртен иртөк турып, інектер турчатхан чайлағзар парчатхан машинаа одырыбысхабыс. Пір час пазынаң читкебіс.

Машинадаң түзіп, сах андох тағзар көдіріл сыххабыс. Аразында ноңных, тиин хады учурап парча. Көмес тохти түзіп, ахсыңа толдыра тееріп алчазың... Хузухтың ағастар таап, андар чапчаң сых турғабыс. Хысхацах сырғай ағаснаң торымнарны чирзер саапчабыс. Олар, хуруп парған чирге күпледе түзіп, сегірісклепчеткеннер.

Иирде узучаң орын тимнебіскебіс. Узах хараада одынарға хуруғ ағастар тазып алғабыс. Улуғ нимес көйчеткен отта торымнар хойғалап, хузух хазып ала, чоох-чаахнаң үр одыр салғабыс.

Күнзіре азах узында полып, үр сыдаспаам. Хой теерізі тон алтына кіріп, уйархап парыбысхам... (И. Топоев)

2. Пірілген тексттең сырайы көзіділбеен чоох тағларны сығара

пазыңар, сказуемайларын сиип салыңар. Олар нименең пілдірілгенін чоохтаңар. Турғыс хан букваларны чары дыңар.

КИНОДА, ТЕАТРДА

Полған на кізі киноларға, концер...ерге, көзидіглерге чөрерге хынча полар. Че андағ чирлерде поэзыбысты орта туд...нарға кирек. Пілбинчетсеңер, мына ө(öö)н туд...нчаң оңдайлар:

— кино, концерт көзидіг пасталғанына орайладарға чарабинч...;

— көзидіг туз...нда чипсылар мычырадарға, шоколад чирге, сок ізерге чарабас. Хончығыңа харығ поларға чарабас. Азыранарың килчетсе, антракт(т, тт)ы сахтап ал;

— полған на көзидіг сағыстар артысча. Сағыстарыңнаң антракт туз...нда ла алай көзидіг с...наң нанчыңнаң үлезерге чарир;

— антракт туз...нда буфетс...р маңзырабасха кирек;

— көзидіг с...наң гардеробсар кипаза(х, хх)а парарға маңзыраба, актёрларны, а(я, йа) с...п, алғыстабызарға. Чахайахтар даа сыйлап пирерге чарир. («Хола пырғычах» газетадан)

3. Хығырыңар, сырайы тиксі көзиділген чоохтағларны сығара пазып алыңар. Оларны сырайы іле нимес чоохтағлардаң хайди пасхалирын чоохтап пиріңер. Сөспектернің тузаларын чарыдыңар.

1. Пісті соорычактығ чыларға апарғаннар. 2. Тағзар табырах чүгүріскебіс. 3. Мында прай даа олғаннарға хынығ пілдірген. 4. Азааң пик пас, харааң чітіг көр. 5. Сарығ пастығ саасхан полба. 6. Суға кіргелекте, өдік суурба; таға сыххалахта, тайах тайанма. 7. Тосхан чирде тоғыс хонмачаң. 8. Улуғларға орын пир, кічіглерге полыс пир. 9. Сағызың пик тут, тілің хысха тут. 10. Маңзыраан сеек сүтке түсчең. 11. Изіңе ис хозылар, пайыңа пай хозылар. 12. Соона салған нима сооп парчаң. 13. Хыйал хырых чігленістіг, обал отыс чігленістіг. 14. Чахсы атты чөрізінең көрчелер, чахсы кізіні тоғызынаң пілчелер. 15. Хысхыда пу тағда саналығ чылчалар. 16. Ағаа тың өрінчелер. 17. Пісті пүүл чайғызын тоғындырарлар.

4. Пазыңар, адалыстығ чоохтағларның өөнін табыңар. Оларның тузалары хайдағдыр?

Пирятин город. Вокзал. Оох наңмыр чічірепче. Кізілернің сырайында өрініс. Оркестр ойнапча. Алғыстас, хучахтас паза охсаныс. Харындастар, пичелер, туңмалар тоғасхан осхас. Уғаа чылығ тоғазығ. Прай ла ибіре порчолар.

Литература

1. Чебодаева Л.И. Хакас тілі. Синтаксис паза танығлар турғызары. 033000.00 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие/ Авт. Л.И.Чебодаева. - Ағбан: Н.Ф.Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы,2005. - 172 с.

2. Чебодаева Л.И. Синтаксис простого предложения. Учебное пособие для студентов, обучающихся по специальности 021700.02 — Филология (хакасский язык и литература) — Абакан: Изд-во Хакасского государственного университета им. Н.Ф.Катанова, 2000. - 138 с.